

Nevşehir Kalesi ve Çevresindeki Osmanlı Mimari Dokusu

Sedat BAYRAKAL*

ÖZ

Türk mimarisinde, monografik ya da kronolojik ölçekli araştırmalarda, mimarlık eserlerini konu alan çok sayıda çalışma vardır. Ancak eserlerin bağlı bulunduğu bölge ya da şehirlerin mimarlık tarihi açısından gelişimi, yayılması gibi konuları içeren çalışmaların az olduğu dikkati çekmektedir. Nevşehir merkez bazlı böyle bir eksikliği gidermeye çalışan bu denemede, şehrin, ulu cami ve ticaret yapılarının etrafındaki gelişimi görsel materyalle desteklenmiş, şehrin silüetine etki eden ve onun gelişimine katkılar sağlayan ve 15'i ilk kez yayınlanacak olan tarihi eserlerin, Nevşehir'in gelişimindeki payı vurgulanmıştır. Kentsel görünümünün yeni yapılaşma lehine geliştiği günümüz Türkiye'sinde, eski dokunun gelişimini unutturmamak ve tarihi şehir kurgusunun rastgele değil de bilinçli bir şekilde uygulandığını ortaya koymak çalışmamızın amaçları arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Türk kent gelişimi, Osmanlı kenti, kentsel gelişim, Nevşehir, Nevşehir Kalesi.

ABSTRACT

The Ottoman Architectural Texture in the Nevşehir Castle and its Vicinity

In monographic and chronological research in the Turkish architecture, there are a large number of studies about architectural works. However, among the studies about the development and expansion of the region or cities, architectural history are few. This study tries to fill such a gap by studying on the Nevşehir center, its historical artifacts, the grand mosque and trade centers developed around, supported by visual material. These architectural texture affects the silhouette of the city and makes contributions to the development of it. Fifteen of these historical architects will be published for the first time, which underli-

* Doç.Dr., Nevşehir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, NEVŞEHİR,
e-posta: sedat.bayrakal@nevsehir.edu.tr

nes the development of Nevşehir. In today's Turkey where urban areas develop in favour of new structuring, this study also aims at providing the former texture's development and at revealing that historical city installation has been applied not randomly but consciously.

Key Words: Turkish urban development, Ottoman city, urban development, Nevşehir, the Nevşehir Castle.

Giriş

İlk Çağda Nissa adını alan Nevşehir, daha sonra Soandos, Nisa ve Muşkara adlarıyla anılmıştır. Nevşehir, Hitit döneminden günümüze kadar çeşitli uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır. Kent, Nevşehir adını almadan önce, Ürgüp kazasına bağlı Muşkara Köyü adını taşımaktaydı. Muşkara, Anadolu Selçuklu ve Osmanlıların ilk dönemlerinde Karaman vilayeti, Niğde sancağı, Ürgüp kazasına bağlıydı. Anadolu Selçuklu döneminde 18 hanelik bir köy olan Muşkara hakkında Selçuklu dönemine ait bilgiler yok denecek kadar azdır. Bölge, Selçuklu, Danişmendli, Moğol, Eretna, Karamanlı, Dulkadirli dönemlerini, Kayseri ve Niğde'ye göre oldukça sönük yaşamıştır (Mülayim, 1996: 124). Damat İbrahim Paşa gerçekleştirdiği imar faaliyetleri sonucu, bundan böyle buraya, Muşkara denmemesini, yeni şehir anlamına gelen Nevşehir adı verdiğini, bir fermanla Karaman Valisi ve Kadısı'na bildirmiştir (Bilge, 1966: 71).

İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han döneminde (1317-1335) Anadolu valiliğine atanan Timurtaş, Anadolu'da düzeni sağladı, Nevşehir'i de egemenliği altına aldı. Anadolu'yu terk ederek Memluklara sığınınca, yönetimi Eretna Bey üstlendi. 1381 yılında Eretna Beyliği'nin yönetimini ele geçiren Kadı Burhaneddin, tarihi bilinmemekle beraber Nevşehir'i almıştır (Oflaz, 1992: 31). Kadı Burhaneddin'in 1398'de, Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey tarafından öldürülmesinden sonra yöre, Karamanoğulları'nın hakimiyeti altına girmiştir. Osmanlı devleti ile savaş halinde olan Karamanlılar, 1466 yılında, Fatih tarafından ortadan kaldırıldı (Öztuna 1998: 111). Böylece Karamanoğulları'na bağlı topraklar (Nevşehir ve çevresi dahil), Osmanlı egemenliğine katıldı.

1730 yılında, Patrona Halil İsyanı sonucunda öldürülen Damat İbrahim Paşa'nın ölümünü müteakiben kendi kaderine terkedilen Nevşehir, Karaman eyaletinin Niğde sancağına bağlanmış, daha sonra mutasarrıflık olmuş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna kadar böyle kalmıştır¹ (Tuğlacı, 1985: 254).

1 Nevşehir tarihini özetleyen bir çalışma için bkz. Sezgin, 2002: 4-11.

Bölgeye ilişkin şerhiye sicilleri, vakıfnâmeler, salnâmeler, tahrir defterleri, seyahatnameler gibi önemli belgelerin taranması sonucu ayrıntılı bir Nevşehir tarihi ve coğrafyasının yazımına ihtiyaç vardır. Böylesi bir arşiv araştırması yapılmadan yazılacak Nevşehir kent gelişimi, kanımca hiçbir zaman son halini alamayacaktır. Zira, bugünkü çalışmaların Nevşehir'i tam olarak ifade ettiğini söylemek zordur. Anadolu kentlerini nüfusun artması, azalması ya da göç gibi nüfus hareketleriyle, iç ticaret ve para dolaşımı bağlamlarında ilişkilendiren Faroqhi, buna rağmen "Anadolu Taşra Kent" olgusunun tümüyle açıklanamayacağına vurgu yapmaktadır (1994: 371).

Kentin Orta Çağ veya Damat İbrahim Paşa zamanındaki mekan organizasyonlarına ilişkin bilgilerimiz karanlıktır. Bu konuda kısa da olsa önemli bilgiler veren Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-Âlâm* adlı eserinde, "Nevşehir'in 17.000 nüfuslu bir kaza merkezi olduğunu, 18 camisi, 1 mescidi, 6 medresesi, 2 hamamı, 14 hanı, 1076 dükkani" olduğunu kaydetmektedir (Şemseddin Sami, 1898: 4630). Bugün kent merkezindeki camilerin sayısı, yeni yapılanlarla birlikte 57'yi bulmuştur. Ş. Sami'nin verdiği bilgiler doğru kabul edildiğinde, bugün kent merkezindeki tarihi nitelikteki camilerin, bu sayının ancak yarısında (9 cami) kaldığı görülecektir. Aynı eserde bahsedilen iki hamamdan bugün sadece Damat İbrahim Paşa Hamamı'nın günümüze ulaştığı; 6 medreseden ise, yine Paşa'nın külliyesindeki medrese ile bugün Orduoğlu ve Hacı Şeyh camilerindeki kitabelerde adı geçen medreseler dışında herhangi bir kalıntı, bilgi ve belge yoktur.

20 Temmuz 1954'de il olan Nevşehir'deki kentsel gelişme doğrultusu bugün, batı ve doğu eksenleri boyunca devam etmektedir. Bu kadar çok medeniyete ev sahipliği yapmasına karşın, Türk dönemi Nevşehir'inden Selçuklu uygarlığına dair kent merkezinde izler yoktur. Anlaşıyor ki yüzyıllara dayalı tahribat son derece hızlı ve geniş bir alana yayılmış; eskiye dair izler yok edilmiş veya yok olmuştur. Daha da önemlisi, bu yazı, "Nevşehir Kalesi ve Çevresi Kentsel Dönüşüm Projesi" kapsamında, Bekdik, Raşitbey, Kapucubaşı, Dere, Musapaşa, Tahta Camii, Eskili, Kaya Camii, Memiş Bey, Cami-i Cedit, Cami-i Atik ve Cumhuriyet mahallelerindeki yaklaşık 2.600 vatandaşın evlerinin yıkılacak olması nedeniyle, özellikle XVIII-XIX. yüzyıl Nevşehir'inin fiziksel görünümünün "ister istemez" değişeceği öngörüsü üzerine kaleme alınmıştır. Kapadokya'nın başkenti ve Damat İbrahim Paşa'nın gözbebeği Nevşehir, her ne kadar peribacaları, kayaya oyulmuş ev ve kiliseleriyle dünya çapında bir kent olmuşsa da kentin özellikle canlanmaya başladığı XVIII. yüzyıldan başlayarak günümüze kadar olan fiziki değişimi ve gelişimi üzerine yazılmış yazıya rastlanmamaktadır.

Bir çelişki olarak karşımızda duran bu araştırılmamışı araştırmak, yerinde tek tek inceleme yapmamızı gerektirdiğinden, yazıyı kaleme almadan önceki süreç uzun oldu. Kentin fiziki gelişimine değinmeden önce, bu örgütlenmeyi oluşturan mekansal öğelerin belirleyicilerini –şehir planını daha iyi okumak adına– kısaca tanıyalım:

2.Mekansal Öğeler²

Kale ve eteklerinin gösterildiği, XIX. yüzyılın sonlarına ait taş baskı bir resimde, eski Nevşehir'in yoğun imar hareketlerine sahne olduğunu görmekteyiz (foto 1). Söz konusu resim, şehrin, Damat İbrahim Paşa zamanından beri artan nüfus ve yapılaşmanın hızını da gösteren önemli bir belge niteliği taşımaktadır. Şehrin güneybatısındaki sarp kayalıklar üzerine inşa edilen ve Selçukluların da kullanıldığı (Mülayim 1996: 124; Sözen 2000: 433) *Kale*'de (foto 2, şek. 1) önemli yenileme çalışmaları yapılmıştır. Giriş cepheleri ile dendanların tamamen yenilediği ilk bakışta dikkati çeker. Batı (foto 3) ve doğudaki (foto 4) girişler, sivri kemerli birer niş arasına alınmışlardır. 2.03 m açıklığındaki batı girişinin üst kesimindeki dikdörtgen çökertme, bugün mevcut olmayan kitabe levhasının oturduğu alana işaret eder.³ Giriş cepheleri, farklı renkte kesme taşlardan da anlaşılacağı üzere yenilenmiştir.

Fotoğraf 1- Nevşehir'in XIX. yüzyılın sonunu tasvir eden taş baskı resmi (Sözen, 2000: 434-435'ten değiştirilerek)

- 2 Bu bölümde, Türk dönemindeki iskanın başladığı, kale ve çevresindeki Türk eserleri tanıtılmıştır. Türk mahalle ve sokaklarına kimlik kazandıran ve belirleyici olan konut örnekleri de yazımıza dahil edilmiştir. Sadece bu yörede bile 50 civarında orijinal konut bulunduğundan, cephe özellikleri farklı örneklerden bir seçki derlenmiştir.
- 3 S. Mülayim (1996: 124), kalenin Damat İbrahim Paşa tarafından onarıldığına dair bir kitabesinin bulunduğunu söylemektedir. Ancak kitabe, bugün yerinde olmadığı gibi, araştırmalarımız sırasında söz konusu kitabeyi bulamadık.

Nitekim, batı girişinin yuvarlak kemeri, Selçuklu dönemine ait olmayacağını göstermektedir. 1.50 m açıklığa sahip doğu girişi ise dikdörtgen şekillidir ve üst kesimindeki kazıma kartuşun içi yazısızdır. Girişlerin bulunduğu cephelerde, her iki uçta da daire planlı birer burç yer alır. Maalesef kalenin iç kesimine, birbirinden bağımsız iki betonarme oturma platformu yapılarak, inşai ve fiziki müdahalede bulunulmuştur.

Fotoğraf 2- Nevşehir Kalesi ve çevresinin kuzeydoğudan genel görünüşü

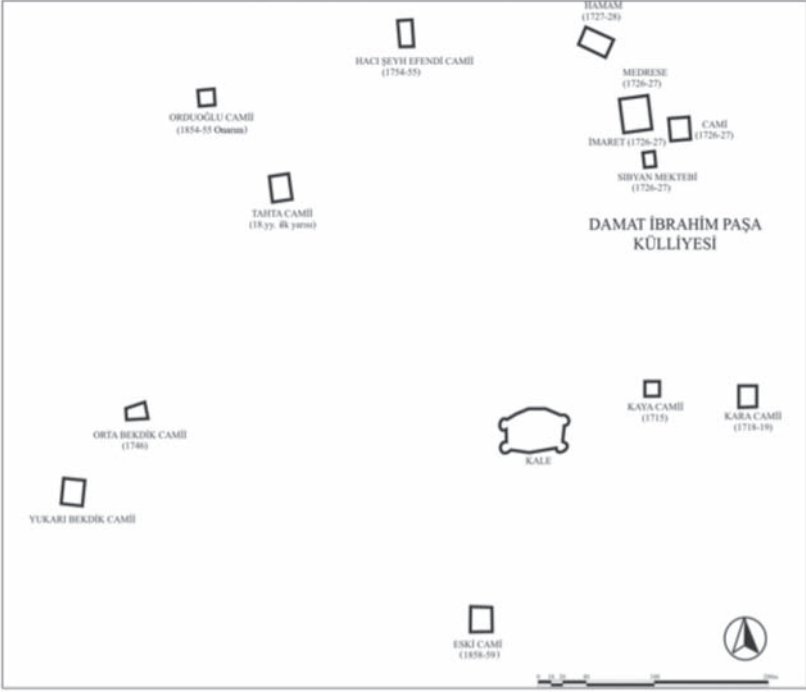

Fotoğraf 3- Nevşehir Kalesi. Batı girişi

Fotoğraf 4- Nevşehir Kalesi. Doğu girişi

Kale'nin yaklaşık 70 m doğusundaki *Kaya Camii*, (foto 5, şek. 1) tek kubbeli harimi ve son cemaat yeriyle dikkati çeker. Kitabesi olmamakla beraber, kayaya oyulan ilk yapının, XVIII. yüzyılın ilk yarısında yaptırıldığını tahmin ediyoruz. Nitekim, O. Aslanapa kaynak belirtmeksizin (1986: 376), caminin 1128/1715 yılında Damat İbrahim Paşa tarafından yaptırıldığını söylemektedir. En köklü onarımı 1955 yılında görmüştür. Nevşehir müftülüğü kayıtlarında, bu tarihte, günümüzdeki tek kubbeli caminin yapıldığı yazılıdır. Güneydoğusundaki, çoğu yıkılmış ve kısmen kayaya oyulmuş ev, camiyle birlikte eski dokuyu günümüze yansıtan uygulamalardandır.

Şek.1- Nevşehir Kalesi ve çevresinin camilerini gösteren vaziyet planı

Fotoğraf 5- Önde Kaya Camii, arkada kale

Şehir gelişiminin önemli kanıtlarından birisi de hem avlu, hem de harim kitabesine göre 1131/1718-19 yılında Damat İbrahim Paşa tarafından yaptırılan *Kara Camii*'dir (foto 6). Kale'nin bulunduğu tepenin hemen altında, kalenin 160 m doğusundaki bu eser (şek. 1), döneminin özelliklerini yansıması bakımından önemlidir. Günümüzde etrafını evler çevirdiğinden, avlu girişi dar bir sokağa açılmaktadır. Avluya, doğudaki açıklıktan ulaşılır. Üç birimli ve pandantif geçişli kubbelerden oluşan son cemaat yerinin (foto 7) gerisindeki harim ilgi çekicidir. Pandantif geçişli tek kubbeli harimin (foto 8) batısındaki eyvandan, kayaya oyulmuş mekana ulaşılır. Eyvanın varlığı, kayaya oyulmuş bu mekanın camiden önce de mevcut olduğunu veya en geç camiyle birlikte tasarlandığını akla getirir. 2005 yılında, Nevşehir müftülüğü, mimarlar odası, Kayseri Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından ortaklaşa hazırlanan restorasyon projesi ilgili kurul tarafından onaylanmış, 2006 yılında da restore edilerek ibadete açılmıştır.⁴

Fotoğraf 6- Kara Cami. Güneydoğudan genel görünüş

4 Cami hakkında daha fazla bilgi için bkz. (Ekiz 2006: 109-122).

Fotoğraf 7- Kara Cami. Son cemaat yerinin üstten görünüşü

Fotoğraf 8- Kara Cami. Harim kubbesinin üstten görünüşü

Şehrin güneybatısında bulunan ve Cami-i Cedit Mahallesi'ndeki, cami, medrese, sıbyan mektebi, imaret, kervansaray, hamam ve iki çeşmeden oluşan *Damat İbrahim Paşa Külliyesi*, Nevşehir'in en ünlü yapılar topluluğudur. Klasik Osmanlı mimarisinin son örneklerinden birisi olan külliye, topoğrafyaya başarılı bir şekilde uygulandığını görüyoruz. Kentin simgesi haline gelen külliye hakkında epeyce bilgiye rastlamak mümkündür (Anadol 1970; Kuran 1971: 243-247; Aktuğ 1992; Aktuğ Kolay 1993: 447-449; Mülâyim 1996: 127-131).

Fotoğraf 9- Damat İbrahim Paşa (Kurşunlu) Camii. Güneybatıdan genel görünüş

Külliyenin kuzeybatı girişindeki kitabede, Şair Nedim'e yazdırılan mısralarda, Damat İbrahim Paşa'dan övgülerle bahsedilmiş ve cami kitabesindekiyle aynı tarih (1139) düşülmüştür. Geniş bir avlu içindeki *Cami*, kalenin yaklaşık 255 m kuzeydoğusuna düşmektedir (foto 9, şek. 1). Harim girişi üzerindeki dokuz satırlık kitabesinde, Allah'ın Evi'ni 1139/1726-1727'de, İbrahim Paşa'nın karşılıksız yaptırdığı ve yazıları Veliyeddin'in yazdığı belirtilmektedir. Klasik Osmanlı mimarisi özelliklerinin açıkça görüldüğü camide, tromp geçişli tek kubbeli harimin güneyinde manastır tonozlu mihrap çıkıntısı vurgulanmıştır. Kuzeybatı köşedeki minarenin akantus yapraklarından oluşan şerefe altı, girland motifinin görüldüğü peteği, XIX. yüzyılda köklü bir onarım geçirdiğini göstermektedir. Her biri pandantif geçişli beş kubbeli son cemaat yerinin kemerleri sivridir. Çok sayıdaki pencerenin aydınlattığı harim, tepeliğe sahip mermer mihrap ve minber, kademe yapan üst örtü, klasik çizgileri taşıyan unsurlardandır.

Avluda son cemaat yerinin hemen gerisinde sekizgen bir şadırvan yer almaktadır.

Caminin yer aldığı avlu kütesinin batısında, güneye doğru daralan bir parselde medrese, imaret ve sıbyan mektebi; bu grubun kuzeyinde ve onlardan bağımsız hamam uzanmaktadır. Kitabelerine göre, ilk üç yapı, İbrahim Paşa tarafından 1139/1726-1727 yılında, hamam ise 1140/1727-1728'de yaptırılmıştır.

Fotoğraf 10- Damat İbrahim Paşa Medresesi. Giriş eyvanına avludan bakış

Bu yapılardan 17 öğrenci hücrelerine sahip *medrese*, günümüzde halk kütüphanesi olarak kullanılmaktadır (foto 10). Giriş eyvanı ile karşısındaki eyvan dışındaki tüm birimlerde kubbe kullanılmıştır. Sivri revak kamerleri, üçgenlerden oluşan başlığa oturmaktadır.

Medresenin güneyinde ve ona bitişik inşa edilen *imaret*, bir avlu ve avlunun kuzeyindeki üç odadan oluşmaktadır. Odalardan batıdaki mutfak olarak değerlendirilmiştir.

Külliyenin güney ucundaki *sıbyan mektebi*, bir derslane ve iki birimli revaktan oluşan düzenlemeye sahiptir. Girişi, cami avlu batı girişinin de açıldığı sokağa bakmaktadır. Mektebin zemin kodu, diğer yapılardan bir miktar yüksektir.

Cami-i Cedit Mahalesinde, Belediye Yokuşunun başındaki *hamam*, diğer külliye binalarından bağımsızdır (foto 11). Giriş eyvanının iki yanında, simetrik konumda birer oda bulunmaktadır. Soyunmalık, tromp geçişli bir kubbeyle örtülüdür. Enine planlı ılıkliğa, tuvalet/traşlık mekanı açılmaktadır. Sıcaklık, hamamın en büyük mekanıdır. Kubbeyle geçiş, dilimli tromplarla sağlanmıştır.

Kervansaray, cami avlusunun alt kesiminde, caminin kuzeyine denk gelmektedir ve kayaya oyulmuştur. Kitabesinde, hanın İbrahim Paşa tarafından 15 Zilhicce sene 1142/1 Temmuz 1730 Cumartesi günü yapıldığı öğrenilmektedir (Aktuğ 1992: 104).

Külliyeye ait iki çeşmeden birisi cami avlusunun güney duvarında, diğeri sıbyan mektebinin giriş cephesini takip eden duvarın ucundadır. Avlunun

Fotoğraf 11- Damat İbrahim Paşa Hamamı'nın genel görünüşü

güney duvarı üzerindeki *çeşme*, sivri kemer içine alınmış aynaya sahiptir. Kenar bordürlerinde, zengin süslemelere rastlanmaktadır.

Diğer çeşmenin gemi teknesi sivri kemerli nişinin içi örülerek doldurulmuştur. Alınlıkta sekiz satırlık büyükçe bir kitabe yer almaktadır. Bu kitabeğe göre çeşmenin, İbrahim Paşa tarafından 1139/1726-27'de yaptırıldığı bildirilmektedir (Aktuğ 1992: 107-108).

Fotoğraf 12- Orta Bekdik Camii. Son cemaat yeri

Kale'nin 300 m kadar batısındaki *Orta Bekdik Camii*, kent silüetini oluşturan eserlerden bir diğeridir (şek. 1). Kesin inşa tarihini saptayacak bilgi ve belgeler bulamadık, ancak müftülük kayıtlarına göre 1746 yılında yaptırıldığı kayıtlıdır. Harim girişinin üst kesimindeki kitabesine göre, 23 Receb 1296/13 Temmuz 1879 yılında tamir ettirilmiştir. Söz konusu tamir, Abdülaziz Han zamanında, Zülfi Nergis Kalfa tarafından gerçekleştirilmiştir. Caminin, 5 m kuzeybatısındaki çeşmeyle birlikte inşa edildiğini kabul ettiğimizde, yapının çeşme gibi 1727-1728 yılında inşa edildiğini düşünmek akla yakın görünmektedir. Bu durumda caminin, XVIII. yüzyılın ilk yarısı içinde inşa ettirildiğini kabul etmek mümkün görünmektedir. Yüksekçe bir avlu duvarının gerisindeki caminin yenilenen minaresinin batısına bitleştirilmiş bir de köşk minaresi vardır. Avlunun doğu yarısında, tamamı yazısız, başlıklı mezar

taşları vardır. Dört birimli son cemaat yeri kemerlerinin form ve boyutlarının birbirini tutmaması, onarımlarda elden geçtiğini gösterir (foto 12). Son cemaat yerinin tavanı düzdür. Giriş aralığının üst kesiminde, altı satırlık Osmanlıca onarım kitabe levhası yer almaktadır. Harim, mihrap duvarına paralel iki sahından oluşmaktadır. Sahınların üzeri sivri kemerli beşik tonozlarla örtülüdür. Tonoz kaplama taşlarının yenilendiği anlaşılmaktadır. İki sahını birbirinden ayıran kemer taşları, koyu ve açık sarıdan oluşan renk almaşasına sahiptir. Mihrap ve minber taştandır.

Fotoğraf 13- Orta Bekdik Çeşmesi

Caminin 5 m kadar kuzeybatısında, bitişiğindeki evin avlu duvarına yaslanmış *Orta Bekdik Çeşmesi* yer almaktadır (foto 13). Kitabenin son satırı kayıptır. Kitabesinde, ebcedle düşülen tarih 1140/1727-1728 yılına denk gelmektedir (Dinleyen 2008: 109).

Kalenin 260 m kadar kuzeybatısında (şek. 1), aynı adla anılan mahallede, Cingil Sokak'taki *Tahta Camii*, Nevşehir Kalesi'nin çevresindeki yapıların kronolojik gelişimine göre muhtemelen XVIII. yüzyılın ilk yarısında yapılmıştır. Nitekim, kaynağı belirtilmemekle beraber, Nevşehir müftülüğü kayıtlarına göre 1730 yılında inşa ettirilmiştir. Cephe kaplamaları, minaresi ve kuzey kesimi yenilenen caminin iki yana eğimli kiremit kaplı çatısı

vardır. Derinlemesine planlanan harim, mihrap duvarına paralel uzanan üç sahından oluşmaktadır. Sahınların sivri kemerli tonozları doğu-batı yönlüdür (foto 14). Tonozlara çok sayıda destek kemeri atıldığı dikkati çekmektedir. Mihrap ve minberin son zamanlarda ciddi onarımlar gördüğü anlaşılmaktadır. Caminin kuzeyinde çoğu yazısız ve başlıklı taşlara sahip haziresi vardır.

Fotoğraf 14- Tahta Camii'nin harim üst örtüsünden ayrıntı

Nevşehir Kalesi'nin 320 m kadar kuzeybatısındaki *Hacı Şeyh Efendi Camii* (şek.1), kuzeyine yapılan ilavelerle bugünkü şeklini almıştır. Basık kemerli avlu girişinin üst kesimine, 1168/1754-55 tarihini veren kitabe levhası yerleştirilmiştir (foto 15). Ancak bu kitabe camiye ait değildir. Kitabede, bugün yerini saptayamadığımız medrese ve çeşmeden bahsedilmektedir.⁵ Caminin, minare, son cemaat yeri ve harimin yeni olmalarına dayanarak, XX. yüzyılda yapılmış olabileceğini düşünüyorum.

Caminin ilk yapıdan kalan güney bölümünde de köklü onarımlara gidilmiştir. Bu kesim birbiri ardına sıralanmış iki kubbeyle örtülüdür. Güneydeki kubbeli bölüm muhtemelen sonradan ilave edilmiştir. Çünkü

5 Cami hakkında daha fazla bilgi için bkz. (Ekiz 2006: 148-153).

Fotoğraf 15- Hacı Şeyh Efendi Camii. Avlu girişindeki kitabe

harimin kuzeyindeki kare alan bir kubbeyle örtüldüğü halde, güneydeki hacmin üzerini düz bir tavan örtmektedir (foto 16). İkinci ve daha uzak bir ihtimal olarak şunu söyleyebiliriz: Yapı ilk inşaatta, ardışık iki kubbeli alandan oluşuyordu. Bilemediğimiz bir dönemde göçen güneydeki kubbenin yerine düz tavan yapıldı. İhtimallerden hangisinin kesinlik kazanacağı,

Fotoğraf 16- Hacı Şeyh Efendi Camii. Harim

yapılacak sıva rasпасı sonucu anlaşılabilir. Enlice sivri bir kemer, bu iki hacmi birbirinden ayırmaktadır. Mihrap ve minber tamamen yenidir.

Fotoğraf 17- Eski Cami. Kuzey cephesi

Sarı Nevşehir taşıyla, 1966 yılında köklü bir yenileme çalışması yapılan Eskili Mahallesiindeki *Eski Cami*'nin kitabesi, sundurmanın gerisinde kaldığından bugün zor algılanmaktadır. Kitabeye göre yapı, 1275/1858-1859 yılında onarılmıştır. Kalenin 130 m kadar güneyindeki eserin bugünkü şeklini, son onarımlarda aldığı anlaşılmaktadır (foto 17, şek. 1).

1963 yılında eski cami yıktırılarak yenisinin yapıldığı *Yukarı Bekdik Camii* de eski dokunun mekansal ögesini yansıtan bir örnek olarak yerini almıştır. Cami, kalenin 360 m güneybatısında kalmaktadır (şek. 1).

Kalenin 360 m kadar kuzeybatısındaki Orduoğlu Camii 1961 yılında yaptırılmıştır (foto 18). Ancak yöre halkı tarafından burada önceleri bir medresenin bulunduğu, 1961 yılında yıktırılarak bugünkü caminin yaptırıldığı ifade edilmektedir. Benzer bilgilerin rastlandığı bir çalışmada, ilk yapının kaynak gösterilmeksizin 1271/1855 yılında, Orduoğlu Veliyüddin Efendi tarafından inşa ettirildiği ifade edilmiştir (Kırbiyık 2006: 18).⁶ Yerinde

6 Bir maddi hata sonucu 1855 yılı 1755 şeklinde verilmiştir.

yaptığımız incelemelerde, caminin kuzey duvarının doğusunda sözü edilen medresenin kitabesine rastladık. Üç satır ve oniki kartuştan oluşan bu kitabede, *Besim Ağa'nın, Medreseyi 1271/1854-55 yılında yenilettiği* yazılıdır (foto 19).

Fotoğraf 18- Orduoğlu Camii. Kuzeybatı cephesi

Fotoğraf 19- Orduoğlu Camii'nin kuzey duvarındaki medrese kitabesi

Diğer camilere oranla kaleye uzak sayılabilecek alanda, Herikli Mahallesi'ndeki *Hacı Nasuh Ağa Camii*, 1856 yılında Herikli aşireti tarafından yaptırılmışken, 1951 yılında yıkılarak bugünkü cami yaptırılmıştır. Cami, kalenin 900 m kadar kuzeyine düşmektedir.

Kentte, dini mimarinin yanı sıra sivil mimari örneklerine de rastlamak mümkündür. Kale ve çevresinde çoğu konut tipindeki bu eserler, Nevşehir Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından tescil

edilerek koruma altına alınmıştır. XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başlarına ait bu maddi kültür varlıklarının sayısı 40 civarındadır. Dere Mahallesi Hafız İncekara Caddesi'ndeki dört konuttan birbirine bitişik olarak inşa edilmiş 55 ve 57 kapı numarasına kayıtlı taşınmazların cephelerinde ortak özellikler dikkati çekmektedir (foto 20): Simetrik yerleştirilmiş iki pencere arasına gemi teknesi sivri kemerli birer eyvan yerleştirilmiştir. Pencereleer erken Cumhuriyet yapılarında olduğu gibi büyük boyutludur. Eyvanın sokağa bakan cephesindeki merdivenlerle yüksek koddaki girişe ulaşılır. Cepheye hareket kazandıran silmeler ihmal edilmemiştir. Avrupa sanatının mimariye yansımalarını kabul etmeyen eden bu eserlerde, Osmanlı'nın klasik dönemine geri dönüş anlamındaki Neo Klasik üslup, bu dönem yapılarında da kendini bulmuştur. Taşın kolay elde edilmesi ve bolca bulunması nedeniyle, Nevşehir'deki taşınmazların neredeyse tümü bu malzemedendir (özellikle Nevşehir taşı olarak bilinen sarı taş).

Fotoğraf 20- Dere Mahallesi Hafız İncekara Caddesi'ndeki 55 ve 57 numaralara kayıtlı konutlar

Yine Hafız İncekara Caddesi'nde, 65 numaraya kayıtlı bir diğer konut, cephe düzenlemeleri bakımından aynı caddedeki iki örneğe de benzemektedir. Ancak buradaki eyvan, balkona çevrilmiştir (foto 21).

Erdem

100

59

2011

Sedat BAYRAKAL

Fotoğraf 21- Dere Mah. Hafız İncekara Caddesi'ndeki 65 numaraya kayıtlı konut

Fotoğraf 22- Katipoğlu Sokak'taki 2 numaraya kayıtlı konut

Kale'yi 200 m kadar kuzeyden kuşatan *Katipoğlu Sokak*'taki 2 numaraya kayıtlı konut, yukarıdaki iki örneğe de yakından benzeyen cephe tasarımıyla dikkati çekmektedir. Cephedeki en önemli farklılık, İncekara Caddesi'ndeki üç konutta, eyvanın kemeri sivriyken, *Katipoğlu Sokak*'takeinde basıktır (foto 22).

Kale'nin 350 m kuzeybatısındaki *Atabey Konağı*, Kapucubaşı Mahallesi *Atabey Sokak*'a kayıtlıdır. Doğu-batı doğrultulu ve iki katlı anıtsal konağın ön cephesinde dokuz pencereye yer verilmiştir. Ahşap çatı, ortada üçgen bir alınlık oluşturacak şekilde inşa edilmiştir (foto 23). Konak bugün kullanılmamaktadır ve kısmen harapdır.

Fotoğraf 23- Kapucubaşı Mahallesi, *Atabey Sokak*'taki *Atabey Konağı*

Buraya kadar eski dokunun kanıtları olan maddi kültür varlıklarımız özet bir şekilde kaleme alınmıştır. Bu değerlerden kale çevresindeki camilerin tümü, konutlarınsa örnek teşkil edecek şekilde bir kısmı seçilmiştir. Yazımızın değerlendirme bölümünün ele alınacağı bundan sonraki kısmı, bu eserler üzerinden geliştirilecektir. Ancak buna değinmeden önce, Türk veya İslam kenti nelerden oluşuyordu, gelişimin ana unsurları nelerdi, daha önce yapılan çalışmalar ışığında kısaca değinmek konuyu daha da netleştirecektir.

3. Değerlendirme

Türklerin İslamiyeti kabulüyle birlikte şehir planlamalarında değişiklikler yaptıkları kabul edilse bile, bu dini kabul etmelerinden önce de göçebe yaşamlarının yanı sıra yerleşik hayatı benimsedikleri kabul edilen bir görüştür (Cezar 1977: 19). Yerleşik yaşamdan bahsedilen bir coğrafyada,

gelişmiş şekliyle olmasa bile, bir şehrin imarı için gerekli alt yapının oluştuğu rahatlıkla söylenebilir. Anadolu Türk şehirciliğinin oluşumunda, Bizans kent dokusuna müdahale edilerek Müslüman Türklerin kendi şehir kurgularını meydana getirdikleri (Özcan 2006: 162; Tankut 2007: 39), halen Anadolu'da yaşayan bir dizi Selçuklu-Osmanlı kentinden algılanmaktadır. Türk kentlerinin ortak bir mekan anlayışını yansıttıkları ve genel-kurgusal olarak birbirine benzeyen kentler kurdukları kabul edilebilir (Başkan, 2009: 47).

Anadolu-Türk kentinin kendine has gelişimi Selçuklularla başlar, değişiklikler göstererek Osmanlılarla devam eder. Bu gelişim, İslam-kent anlayışı veya Türk-İslam kenti ekseninde devam eder. İslam kentinin çekirdeğini oluşturan unsurlar hakkında birbirine yakın görüşler ortaya atılmıştır. H. Acun yaptığı değerlendirmede (1999: 11), “tipik İslam kentinin çekirdeğini, kale; saray; Cuma Camii, hanlar, bedestenler ve açık pazar yerinin oluşturduğu kent merkezi; mahalleler; dış mahalleler” olmak üzere beş ana unsurun oluşturduğunu ifade etmektedir. Aktüre (1978: 9) bu unsurları, cami, pazar ve hamam şeklinde sıralamaktadır. Osmanlı kent ve kasabalarına bu özelliği katan iki önemli mekansal örgüt Cuma Camii ve ticaret yapılarıdır (han, bedesten). Nitekim Ergenç (1982: 22), Osmanlı kentini “Cuması kılınır, pazarı durur” bir yer olarak tanımlamıştır. Cerasi (1999), *Osmanlı Kenti* başlıklı kitabında, Osmanlı kentini mahalle, ev, çarşı, sokak ve dini mekanlar düzleminde genişçe değerlendirmektedir.

Bu görüşler doğruyu yansıtmakla beraber, Nevşehir kentinde, sözü edilen unsurlardan saray veya yönetici merkeze ait kaynaklarda bilgi olmadığı gibi, arazide yaptığımız incelemelerde, herhangi bir kalıntıya rastlamak da mümkün olmamıştır. Ancak Nevşehir’de, bunun dışında kalan tüm İslam kenti unsurlarına rastlarız.

İlk yapımı Selçuklulara kadar giden Nevşehir Kalesi (Mülayim 1996: 124; Sözen 2000: 433), muhtemelen Damat İbrahim Paşa'nın Muşkara'yı Nevşehir yaptıktan sonra yavaş yavaş terk edilmiş, yerleşim de güvenlik sağlandıktan sonra kalenin etrafına doğru kaymıştır. Bu bağlamda, Nevşehir'in kentsel yayılma alanının nasıl olduğunu saptamanın en sağlıklı yolu, tarihi kimlik taşıyan eserlerin kronolojik sıra gözetilerek konumlarının saptanmasıdır.

Günümüze ulaşan ve tarihlerini saptayabildiğimiz yapıların başını camiler çekmektedir. Bunu çeşmeler izlemektedir. Tarihleri bilinmemekle beraber, evler, mahalle, meydan, cadde ve sokaklar da kent gelişiminin ve yayılımının anahtarlarını vermektedir. Bugün bizimle yaşayan camiler arasında en eski tarihli, keleye en yakın konumdaki 1715 tarihli Kaya Camii'dir. Bu camiden üç yıl sonra yapılan ve gelişimin bir başka tanığı olan Kara Camii (1718-19)

de aynı ekseninde inşa edilmiştir. Birbirlerine 70 m mesafedeki her iki cami de Damat İbrahim Paşa'nın meşhur külliyesini yaptırmadan önce şehir armağan ettiği iki eserdir. Bugün kesin yeri saptanamasa da tahminlerimize göre Kara Camii'nin doğusunda kalan ve tamamen yıkılmış olan 1134/1721 tarihli hamam,⁷ kale çevresindeki ilk yerleşimin hatıralarındandır.

XVIII. yüzyılın ilk çeyreği tamamlanır tamamlanmaz Damat İbrahim Paşa (halkın Kurşunlu dediği), kendi adıyla anılan külliyesini inşa eder (1726). Külliye'nin tamamlanmasıyla kent gelişimi kalenin kuzeydoğusuna doğru kayar. Paşa'nın gelip de kenti geliştirmesi kadar, Nevşehir'i etkileyen faydacı bir yaklaşıma rastlamıyoruz. Yaptırdığı cami (1726-27) şehrin ulu camisi, kervansaray ticaret merkezi, medrese eğitim merkezi olmuş; külliyesi bir anlamda Nevşehir'e Osmanlı kültürünü yeniden yaşatmış; şehrin sosyalleşip gelişmesine neden olan imar hareketleri de bu dönemde zirveye çıkmıştır. Paşa'nın kendi adıyla yaptırdığı "ulu cami", kalenin dışına taşan ve halkı bir araya toplayan merkezi tanımlamaktadır.⁸

Kale'nin batısında, kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu bir hat izleyen Hacı Şeyh Efendi (1754-1755), Tahta (XVIII. yüzyılın ilk yarısı), Orta Bekdik (1746) camileri, kentin, Damat İbrahim Paşa Külliyesi'nin inşasından sonra, batıya doğru genişlediğinin açık delilleridir. 1854-1855 yılında yenilenen ve Orduoğlu Camii'ne ait olduğunu bildiğimiz medresenin ilk inşasının, XVIII. yüzyıla ait olduğunu tahmin etmekteyiz. İlk yerleşimin kale ve çevresinde olduğu, zamanla kale ve civarının nüfusu barındıramayınca, yerleşimin ovaya doğru kaydığı görülmektedir. Nitekim, Kale'nin 900 m kadar kuzeyindeki Hacı Nasuh Ağa Camii'nin 1856 tarihli oluşu bu savı destekler mahiyettedir. Hatta, kaleden uzaklaştıkça XX. yüzyılda inşa edilmiş camiler ortaya çıkmaktadır.

Çeşmeler, Osmanlı döneminde, sokak, meydan ve caddelere yerleştirilip, bulunduğu yerlere ayrı birer estetik değer kazandıran hayır eserleridir. Bugün Nevşehir'de bulunan 50 çeşme, makalemizin çekirdeğini oluşturan kent merkezi odaklı gelişmelere katkıda bulunmaktadır. Çoğu kitabesiz olan çeşmeler 1720 ile 1925 yılları arasına aittir (Dinleyen 2008).

Bugün Nevşehir'de, Türk aile yaşamının temelini oluşturan konut mimarisinin günümüze ulaşabilmiş epeyce örneği bulunmaktadır. Kale civarındaki 40 kadar tescilli konut eskiyi günümüze taşıyan vesikalardır.

7 Bugün camiyi doğudan kuşatan sokağın, Eski Hamam Sokak adıyla kayıtlı olması tahminimizi kuvvetlendirmektedir.

8 Anadolu'ya yerleşen Türkler, Selçuklu döneminden itibaren kalenin dışına yerleşerek şehrin merkezine ulu cami inşa etme geleneğini yaşatmışlardır. Daha fazla bilgi için bkz. (Baykara 1996: 44-45).

Kale çevresine ait XIX. yüzyıla ait taş baskı resimde, buraya kadar anlatmaya çalıştığımız mekansal örgütlenme daha net algılanmaktadır (bkz. foto 1.). Yerleşim alanları, Kalenin bulunduğu dağın eteklerine kadar uzanmaktadır. Söz konusu resimde, yoğun konut alanları güneye (fotoğrafa göre sol kesim), dağın eteğine kadar tasvir edilmiştir. Resmin sağ tarafındaki iki cami Kaya ve Kara camileri olmalıdır. Etekleri çevreleyen ova, tarla ve ağaçlarla doldurularak kompozisyon ve perspektif tamamlanmıştır. Tasvire, resmedenin hayalini de kattığı muhakkaktır. Çünkü ağırlıklı olarak konutlar verilmiş, camilerden çoğu resmedilmemiştir. Ancak yine de XVIII-XIX. yüzyıllarda, yoğunluğun arttığını tahmin ettiğimiz şehrin durumunu belgelemesi açısından son derece önemli bir belgedir.

Eski şehir dokusu diyebileceğimiz eski Nevşehir ile bugünkü yeni Nevşehir iç içe yaşamaktadır. Günümüzdeki mahalle ve sokaklara tarihi nitelikteki bazı anıt isimlerinin verildiği anlaşılmaktadır. Kaleye ulaşan sokak Kale Sokak adını taşımaktadır. Kaya Camii etrafında Kaya Camii Mah; Yukarı ve Orta Bekdik camilerinin bulunduğu alanda Bekdik Mahallesi kurulmuştur. Kaya ve Kara camileri Nevşehir'in en eski camileri olduğu için hemen altındaki mahalleye Cami-i Atik (Eski Cami) Mahallesi, Damat İbrahim Paşa Külliyesi bu camilerden sonra yapıldığından, külliyenin bulunduğu mahalle Cami-i Cedit (Yeni Cami) Mahallesi adını almıştır. Kara Camii'nin alt kesimindeki hamam bugün yıkılmış olsa bile, bu sokak halen Eski Hamam Sokak adıyla kayıtlıdır. Aynı şekilde Tahta Camii, aynı adla anılan mahallenin içindedir. Yanısıra, Atabey Konağı, Atabey Sokak sınırları içindedir.

4.Sonuç

Tarihi kentlerin bileşkesini oluşturan mekan organizasyonları arasında bir örgütlenme vardır. Bu örgütlenme, başta küçük bir alana yerleşmişken zamanla yayılmış ve genişlemiştir. Nevşehir kent mimarisinin ve gelişiminin iki ana karakteri, yukarıdaki kaleyle etrafındaki yerleşim birimleri ve aşağıdaki iskandır. Bu iki faktörü yapı veya yapılar grubu meydana getirir. Yapılar tek tek değil, birbirleriyle olan ilişkilerine göre değerlendirilip yorumlandığında kent olgusu daha iyi anlaşılır. İskan, önceleri kalenin etrafındayken, zamanla aşağıya doğru yeni mahallelerin kurulmasıyla genişlemiştir.

Nevşehir'de hayata geçirilecek kentsel dönüşüm (yenileme) projesi, mevcut kentsel görünümü önemli ölçüde değiştirmeye aday olduğundan, yazının kaleme alınması da bir an önce gerçekleştirilmek zorundaydı. Koruma politikalarının git gide önem kazandığı günümüz Türkiye'sinde, bir tek yapının korunması bile önemliken, eski Nevşehir'i oluşturan mekansal örgütlenmelerin (kale, cami, medrese, hamam, imaret, ev, çeşme, sokak ve mahalle) korunmaları, daha üst ve öncelikli öneme sahiptir. Umarız geriye

dönülemeyecek hatalar yapılmaz ve geleneksel dokunun izleri kaybolmaz. Aksi takdirde, Türk kent kültüründe önemli bir yere sahip Nevşehir'e dair yazılar, bugünkü gibi maddi kent kalıntılarına göre değil, maalesef eldeki belgelere göre yazılmak zorunda kalacaktır.

Kaynaklar

- Acun, Hakkı (1999), *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara: TTK Yay.
- Aktuğ, İlknur (1992), *Nevşehir Damat İbrahim Paşa Külliyesi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Aktuğ, Kolay İlknur (1993), "Damad İbrahim Paşa Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VIII, İstanbul, s. 447-449.
- Aktüre, Sevgi (1973), "17. yüzyılın Başından 19. yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirsal Yapının Değişme Süreci", METU, *Journey of the Faculty of Architecture*, I/I, Ankara: 101-128.
- Aktüre, Sevgi (1978), *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara
- Anadol, Köksal (1970), *Nevşehir'de Damat İbrahim Paşa Külliyesi*, İstanbul: Yapı Merkezi Yay.
- Aslanapa, Oktay (1986), *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul: İnkılap Kitabevi Yay.
- Başkan, Seyfi (2009), "İnebolu Örneğinde Tarihi Anadolu Kentlerinin Mekansal, Fiziksel Değişimi Üzerine Gözlemler", *X. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, 03-06 Mayıs 2006, Ankara: 47-58.
- Baykara, Tuncer (1996), "Ulu Cami: Selçuk Şehrinde İskânı Belirleyen Bir Kaynak Olarak", *Belleten*, LX/227, s. 33-60.
- Bilge, Arif (1966), *Nevşehir ve Lale Devri Tarihi*, Konya.
- Cerasi, Maurice M (1999), *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğunda 18 ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*. Çev. Aslı Ataöv, İstanbul: YKY.
- Cezar, Mustafa (1977), *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Dinleyen, Mustafa (2008), *Sularımız ve Nevşehir Çeşmeleri*, Nevşehir Belediyesi Kültür Yay. (basım yeri belirtilmemiş)
- Ekiz, Mehmet (2006), *Nevşehir'de Türk Dönemi Mimari Eserleri*, (TC Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- Ergenç, Özer (1982), "Mimar Sinan'ın Yaşadığı Dönemdeki Osmanlı Türk Kenti Hakkında Kısa Bilgiler", *Mimarlık*, 82/5-6, sayı 179-180, Ankara: 22-24.
- Faroqhi, Suraiya (1994), *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, 2.bs. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Kırbyık, Mehmet (2006), "Orduoğlu Camii", *Nevşehir Kültür ve Tarih Araştırmaları*, sayı 5, Ankara: 18-19.
- Kuran, Abdullah (1971), "Orta Anadolu'da Klasik Osmanlı Mimarisi Çağının Sonlarında Yapılan İki Külliye", *Vakıflar Dergisi*, IX, Ankara: 239-249.
- Mülayim, Selçuk (1996), "Nevşehir'de Türk Dönemi", *Nevşehir*, Ankara: TC Kültür Bakanlığı Yay, 124-143.

- Oflaz, Mustafa (1992), *XVI. Yüzyılda Niğde Sancağı*, (Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enst., Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- Özcan, Koray (2006), "Anadolu-Türk Kent Tarihinden Bir Kesit: Selçuklu Döneminde Anadolu-Türk Kent Model(ler)i, *Bilig*, 38, Ankara: 161-184.
- Öztuna, Yılmaz (1998), *Osmanlı Devleti Tarihi*, I, Ankara.
- Sezgin, Uğur (2002), *XVIII. Yüzyılda Nevşehir ve İlçelerindeki Osmanlı Dönemi Dini Mimari Eserleri* (Yüzüncü Yıl Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van.
- Sözen, Metin (2000), "XI. Yüzyıl ve Sonrası: Selçuklu ve Osmanlı Dönemi-Kümbet, Eyvan, Taçkapı, *Kapadokya*, (Ed. M. Sözen), 2. Baskı, Ayhan Şahenk Vakfı Yay. İstanbul: 396-479.
- Şemseddin Sami (1898), *Kâmûsu'l-A'lâm*, cilt 6, İstanbul.
- Tankut, Gönül (2007), *The Seljuk City/Selçuklu Kenti.*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fak. Yay.
- Tanyeli, Uğur (1987), *Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15. Yüzyıl)*, İstanbul.
- Tuğlacı, Pars (1985), *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yay. İstanbul.